

נייר עמדה: חינוך לסובלנות בהוראת המקרא¹

ד"ר מורן גאם הכהן

פתיח

נוכח גילויי הגזענות והאלימות הקיצוניים, שלהם היינו עדים בגל הטרור האחרון במרחב הציבורי בכלל ובזירה הפוליטית בפרט, קשה שלא לתהות על מקומם ועל תפקידם של אנשי החינוך העוסקים בהוראת התנ"ך, מורשתו וערכיו: מצד אחד, עליהם להיות מחויבים לחינוך ערכי דמוקרטי, חינוך לסובלנות, כבוד האדם, חירות ושוויון; מנגד, חלק ממהותה וחשיבותה של עשייתם היא בהנחלת ערכי היסוד המכוננים של המורשת היהודית – אותה מורשת שבבסיסה מצויים גם ערכים ומסרים גזעניים במהותם, כמו רעיון העם הנבחר. כפי שהיטיב לנסח זאת אוריאל סימון: "הסובלנות – אין לה (כמעט) שורשים במקרא"².

היענותי לכתיבת נייר עמדה זה אינה נובעת רק מתוך עניין מחקרי או הגותי בשאלת היתכנותו של חינוך ערכי בהוראת המקרא; מקורה בהבנה שזוהי סוגיה קיומית שלא רק בנפשי – כמי שבחרה לעסוק בהוראת התנ"ך למחייתה – אלא סוגיה שצריכה להעסיק את כולנו, כל מי ששותף לתקווה לכונן כאן, בארץ הזאת, חיים של שלום.

חינוך לסובלנות והוראת המקרא – הרציונל

חוק חינוך ממלכתי

חוק חינוך ממלכתי קובע כי מטרותיו של החינוך במדינת ישראל הן "לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו. להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של

¹ נייר עמדה זה נכתב בעקבות שני מפגשים שנערכו בשנת 2015 במסגרת "שולחן עגול" בנושא חינוך לסובלנות בהוראת המקרא, מטעם המחלקה לחינוך של האגודה לזכויות האזרח ובשיתוף מכללת סמינר הקיבוצים.

² סימון, א. (2002). בקש שלום ורדפהו. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.

כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים".³ עיון בסעיף זה של החוק מעיד בבירור על החשיבות העליונה שמדינת ישראל מייחסת לחינוך לערך הסובלנות ולטיפוחו בקרב אזרחיה.⁴

מטרות תכנית הלימודים בהוראת התנ"ך

ברציונל לגיבושה של תכנית הלימודים להוראת התנ"ך בבתי הספר הממלכתיים בישראל נאמר כי "אחת ממטרותיו של חוק חינוך ממלכתי היא להשתית את החינוך במדינת ישראל על ערכי תרבות ישראל", וכי תכנית הלימודים במקרא "מבוססת על ההכרה, כי המקרא על ריבוי הפנים שבו הוא מרכיב מרכזי במכנה המשותף התרבותי לכל עם ישראל לדורותיו".⁵ לפיכך "מטרות התכנית, עקרונית ותוכנית הלימוד שבה נקבעו על בסיס הכרה זו".⁶

מכאן עולה שמטרותיה ותכניה של תכנית הלימודים להוראת התנ"ך נגזרו ישירות מחוק חינוך ממלכתי – הקורא גם לחינוך למכלול הערכים הדמוקרטיים, ובכללם באופן מובהק לחינוך לערך הסובלנות. לאור זאת, ניתן לצפות כי מטרות תכנית הלימודים לתנ"ך ישקפו ערכים אלה ויגלמו בעצמן את האופן שבו ניתן לחנך לסובלנות, באמצעות לימודו של הטקסט המקראי והבנתו.

אולם עיון במטרות התכנית מגלה כי ברובן המכריע אלו מטרות עיוניות שתכליתן אחת – השגת ידע ורכישת כלים מתודולוגיים למיפוי: חלק מהמטרות מתמקדות בהכרת הטקסט המקראי על מגוון הסוגות הספרותיות שלו ועל התפיסות השונות המוצגות בו, תוך למידת מאפייניו של המזרח הקדום שבו התהווה הטקסט; מטרות אחרות עוסקות בהכרת חשיבותו של הטקסט בעיצובה של התרבות היהודית, הישראלית והכללית.⁶ חשוב לציין כי למטרות

³ חוק חינוך ממלכתי תשי"ג-1953 (ההדגשות שלי), באתר משרד החינוך, המנהל הפדגוגי: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Zchuyot/ChukimVeamanot/Chukim/ChokChinuchMam.lachti1953.htm>

⁴ תיקון חוק חינוך ממלכתי בשנת 2000 מלמד על חשיבותו של החינוך לסובלנות עבור מדינת ישראל בשנים האחרונות, שכן בחוק המקורי משנת 1953 חינוך לערכים כגון אהבת המולדת ונאמנות למדינה ולעם ישראל קדמו בסדר מופעם לערכים סובלנות ואהבת הבריות. חוק חינוך ממלכתי 1953, באתר הכנסת: https://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns2_education.pdf.

⁵ מטרות תכנית הלימודים להוראת התנ"ך בבתי הספר הממלכתיים בישראל, באתר מקראנט: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/MikraMam/HoraatHamiktzoa/Klal.i/Matarot.htm. ר' נספח מס' 1.

⁶ יוצאת דופן היא המטרה השלישית שברשימת מטרות הוראת המקצוע, שעניינה: "טיפוח היכולת להתמודד עם ריבוי דעות שונות ועם ערכים משתנים במקרא": בניגוד ליתר המטרות, מטרה זו אינה מנוסחת בסגנון קוגניטיבי, אלא עוסקת בהקניית כלים להתמודדות עם ריבוי דעות ועם ערכים משתנים. הסתייגות לגבי טיבה החינוכי של מטרה זו עלתה בטענתן של דור ודה-מלאך, שלפיה אין להסתפק בהצבעה על הערכים המשתנים, אלא יש לראות בדיון על

אלו ערך מקצועי רב, אך לא ראוי כי הן יהיו בין המטרות העיקריות המתוות את תכנית הלימודים להוראת תנ"ך בבתי הספר הממלכתיים. זאת, משום שתכליתם העיקרית של המוסדות הבית ספריים היא חינוכית ולא אקדמית.

לא זו בלבד: בהמשך רציונל תכנית הלימודים נאמר כי הבחירה במטרות קוגניטיביות נועדה לשמש כאמצעי להשגת תכלית לימוד המקרא, שהיא חיבת התלמידים לספר התנ"ך: "...המטרות נוסחו במושגים קוגניטיביים, כדי ליצור מפגש אינטלקטואלי משמעותי של הלומדים עם הכתובים. ההנחה היא שכתוצאה מכך ייווצר גם קשר רגשי בין הלומדים לבין המקרא ורעיונותיו וכך יתחבב ספר התנ"ך על לומדיו".⁷

מה בין חוק החינוך לתכנית הלימוד?

מהאמור לעיל עולה כי חוק חינוך ממלכתי רואה בחינוך לסובלנות ערך מרכזי בכינונו של המתווה החינוכי עבור תלמידי מדינת ישראל, וכי תכנית הלימודים להוראת התנ"ך מודעת לחוק, למטרותיו ולערכים המכוננים אותו, ומצהירה על מטרותיה כעל נגזרת שלו. אולם מהי בפועל מטרותיה של תכנית זו? האם מטרותיה חינוך לערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית ובכללם חינוך לסובלנות, כעולה מן הכתוב ברציונל התכנית, המסתמך על חוק החינוך? האם מטרותיה שתלמידי מדינת ישראל, אזרחיה שישפיעו על צביונה ועל גורלה בעתיד, יהפכו לבני אדם סובלניים ופלורליסטים, באמצעות לימודו של הטקסט המקראי כאב-טיפוס לתפיסת עולם רבת-פנים וכטקסט מכונן זהות הן ברובד הלאומי והן ברובד האוניברסלי? או שמא מטרותיה הן ברובן המכריע מטרות קוגניטיביות, שתכליתן היא הכרת הטקסט המקראי וידיעתו ברמה האקדמית ולא חינוך לערכי המדינה היהודית-דמוקרטית,

אודותם הזדמנות חינוכית להבהרת ערכי מוסר וצדק. דור, י. ודה-מלאך, נ. (2009). "על הוראה ביקורתית של סיפורים מן המקרא, מקרה המבחן של 'לא השאירו כל נשמה' בספר יהושע". דפים (47), עמ' 62.
⁷מטרות תכנית הלימודים להוראת תנ"ך בבתי הספר הממלכתיים בישראל (ההדגשות שלי).

ובכללם חינוך לסובלנות?⁸ או שמא מטרתה מסתכמת בטיפוח רגשי החיבה כלפי ספר התנ"ך בקרב תלמידיה?

העמימות בנוגע למהותן הערכית של מטרות הוראת התנ"ך בבתי הספר הממלכתיים בארץ מעלה כמה שאלות: עד כמה המורים לתנ"ך רואים את עצמם מחויבים לדרישה העולה מחוק חינוך ממלכתי לחינוך לערכים יהודים-דמוקרטים? האם בכלל ניתן לקיים חינוך לערכים באמצעות הוראת המקצוע, בעת שתכנית הלימוד דורשת מתלמידיה בראש ובראשונה הישגים בידעת הטקסט המקראי ברמה האקדמית – דבר שבא לידי ביטוי בעיקר בבחינות הבגרות בתנ"ך ובהיערכות הבית ספרית לקראתן? בסעיף הבא ייבחנו שאלות אלו באמצעות מספר מקרי מבחן מהכשרות מורים שונות בארץ.⁹

חינוך לסובלנות והוראת מקרא – האתגרים בהכשרות המורים

1. דרישת תכנית הלימודים להוראת התנ"ך להישגיות אקדמית

בבואנו לבחון את האתגרים העומדים בפני העמלים על הכשרתם של סטודנטים להוראת מקרא, יש להקדים ולשאול עד כמה תכנית הלימודים הקוראת להישגיות אקדמית בבתי הספר, מאפשרת למורה לתנ"ך עשייה חינוכית ערכית בשיעוריו. שאלה זו מעסיקה מרצים, מנחים וסטודנטים רבים, אשר מנסים להתמודד עם המתח שבין השליחות החינוכית שהניעה אותם לבחירת המקצוע, לבין דרישותיהם של תכנית הלימוד ושל מנהלי בתי הספר למצוינות אקדמית ולאחוזי הצלחה גבוהים בבחינת הבגרות. תיאורה של מנחה פדגוגית להוראת המקרא בסמינר הקיבוצים, אשר צפתה בשיעורו של סטודנט בנושא קין והבל (בראשית, ד'), בכיתה י"ב בבית ספר תיכון בצפון הארץ, מיטיבה להמחיש מתח זה: במהלך השיעור כולו התמקד הסטודנט בלימוד הטקסט לאור האמצעי האמנותי "תקבולת כיאסטית". הסטודנט

⁸ חשוב לציין כי בשונה מתכנית הלימודים בחינוך העל יסודי, בחינוך היסודי ישנה דרישה לעסוק במישור הערכי בלימוד התנ"ך, אולם דרישה זו אינה מגולמת במטרות התכנית, אלא עולה ממסמך ההישגים המצופים ביסודי, תחת הסעיף אשר כורך יחד הן את ההישגים במישור החווייתי והן את ההישגים במישור החינוכי-ערכי. המסמך באתר מקראנט:

http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/tanach/HesegimClali.p
.df

⁹ תיאורים של מקרי מבחן אלו נשלחו אלי לבקשתי ממספר מנחות פדגוגיות, העוסקות בהכשרת מורים לתנ"ך במסגרות שונות בארץ.

הפגין בקיאות רבה במשמעות המונח ובאופן שבו יש לנתח את הטקסט לאורו, ועל כישרון ההוראה שלו העיד השקט שהשתרר בכיתה וגיוסם של התלמידים לשיעור. בכל קנה מידה מדובר היה בשיעור מוצלח מאוד. רק דבר אחד, מהותי מאוד, היה חסר בו: דיון ברצח המצוי בלב הפרשה – הרצח הראשון באנושות (על פי הנרטיב המקראי), עליו מסופר כבר בטקסט הראשון בתנ"ך שעוסק באינטראקציה בין בני אדם: דיון במניעים האפשריים לרצח זה, ובאלטרנטיבות האפשריות למניעתו. כאשר המנחה שיקפה זאת לסטודנט בשיחת המשב שנערכה לאחר הצפייה, הוא חזר והדגיש כי מה שעומד בראש מעייניו – בתיאום עם הנהלת בית הספר – הוא הצלחתם של תלמידיו בבחינת הבגרות, ועל כן מיקודו באמצעים ובמונחים הנדרשים.¹⁰

על מתח זה העידה גם רוני מגידוב, מפקחת המקצוע, עם סיום תפקידה: "הוראה מכוונת בגרות עלולה להזניח את טיפוח החשיבה והשיח, ולהתמקד במענה על שאלות בגרות קודמות ובניסיון לנחש את השאלות הצפויות בבחינה הקרבה. אנו טוענים כי הוראה מכוונת בגרות לא תשיג, ככל הנראה, למידה משמעותית, אולם ללמידה משמעותית יש סיכוי רב להביא את הלומדים גם להישגים בבחינה. לא תמיד קל לשכנע בכך את המורים, הרואים עצמם נמדדים על פי קנה המידה של הצלחה או אי הצלחה בבחינת הבגרות של תלמידיהם".¹¹ חשוב לציין כי לאחרונה אפשר להבחין בניצניה של מגמת שינוי בנוגע לאופייה של בחינת הבגרות: כך, למשל, בבחינת הבגרות האחרונה מקיץ 2015 שולבו שאלות המצריכות גיבוש דעה ונקיטת עמדה ביחס לכתובים.¹² המגמה מבורכת, אולם יש להרחיבה, כך שגם בשגרה דרך הלימוד תהיה מושתתת על דיון, בחינת עמדות ונקיטת עמדה ביחס לסוגיות המקראיות בהקשר של ימינו.

2. עמדתם של הסטודנטים לגבי ערכיו ומסריו של הטקסט המקראי. הוראת ספר יהושע

– מקרה מבחן¹³

תכנית הלימודים במקרא מזמנת לנו לא פעם עיסוק בטקסטים שהערכים והמסרים הגלומים בהם אינם עולים בקנה אחד עם הערכים ההומניסטיים שמחנכים שואפים להקנות

¹⁰ בהקשר זה יש לשוב לביקורת הנוקבת שהשמיע המשורר והמבקר מנחם בן בעניין ההשחתה האקדמית של לימוד התנ"ך, כשטען כי "מדובר במחלת רוח". בן, מ. (2008). מי צייר את הרקפת. תל אביב: ידיעות ספרים, עמ' 101-113.

¹¹ מגידוב, ר. (2015). "סיכום ושינון או פרשנות ודיאלוג". פנים: כתב עת לחינוך, חברה ותרבות (69), <http://www.panim-mag.org.il>.

¹² בחינת הבגרות במקרא לנבחני שתי יחידות החובה, קיץ 2015, http://meyda.education.gov.il/files/Mazkirut_Pedagogit/tanach/BagrutS1206.pdf.

¹³ ברצוני להודות לד"ר גלי דינור על סיועה הרב בכתיבת סעיף זה.

לתלמידיהם. תיאורה של מנחה פדגוגית להוראת מקרא במכללת לוינסקי מיטיבה להראות זאת: שתיים מן הסטודנטיות שאותן הכשירה להוראת תנ"ך בבית ספר יסודי במרכז הארץ נתקלו בקושי רב כאשר נתבקשו להורות את סיפור כיבוש יריחו וההתייחסות לחוק החרם הקורא להשמדת עמי כנען (יהושע ו' 18-19, 24, 25). לדברי הסטודנטית הראשונה: "אני לא מתכוונת ללמד את הפסוקים 18-19. פשוט קשה לי נפשית ובטח זה קשה לתלמידים. איך אפשר להסביר דרישה כל כך אכזרית של האל לילדים... מה אגיד לילדים? למה צריך להרוג את כולם, תינוקות וכולם?" לדברי הסטודנטית השנייה: "אני ממש לא יודעת מה לעשות עם פסוקי החרם ביהושע ו'. זו ממש אכזריות לשמה. אני מרגישה ככה. אפשר לוותר וזהו?" (ההדגשה שלי).

השאלה שהעלתה הסטודנטית השנייה בסוף דבריה העסיקה חוקרים ומחנכים רבים, למשל החוקר משה גרינברג: "החמורה שבבעיות הוראת ספר יהושע היא הסכנה שהתלמיד יחיל את מסר סיפור הכיבוש על מצבנו היום: האויב הכנעני = האויב הערבי, והדרך הנאותה לטפל בו היא גירוש והחרמה. סכנה זו היא כה רבה שיש מקום לשאול, האם באמת רשאים אנו ללמד את הספר הזה היום במדינתנו?"¹⁴.

המנחה בחרה לאפשר לסטודנטית הראשונה לוותר על לימוד הפסוקים, ואילו את סטודנטית השנייה עודדה ללמד, תוך חיווי דעתה עליהם ושיקוף התחושות שהם עוררו בה. בעקבות המלצותיה של המנחה, קיימה הסטודנטית דיון בשאלה האם ניתן היה לנהוג בבני יריחו אחרת, שלאחריו סיכמה ואמרה: "... גם כשאני קוראת את הצו הזה שצריך להרוג את כולם מאד קשה לי עם זה. גם אני חושבת שאפשר היה לחשוב אחרת איך לנהוג באנשי יריחו". דוגמה נוספת לקושי ההתמודדות עם חוק החרם עולה משיח שקיימו סטודנטים להוראת המקרא בתכנית רביבים באוניברסיטה העברית בירושלים. השיח התקיים כהכנה להוראת הנושא בכיתות ח', ועלה בו הצורך לבחון מבעד לקולם של רחב והגבעונים את נקודת מבטו של ה"אחר" – הנכבש. בלשונה של אחת מהסטודנטיות בתכנית: "מאוד חשוב לי שהתלמידים יבינו ויתנסו בחשיבה של כל צד בסיפור הגבעונים ומתוך ההבנה הזו לנסות להקביל את הסיטואציה להתנהלות של התלמידים היום מול הצד הערבי בסיפור".

דוגמה הפוכה לקודמותיה, מבטאת אף היא התמודדות עם הקושי שבהוראת הטקסט בספר יהושע: מרצה בקורס העוסק בהוראת הספר מכללת דוד ילין בירושלים סיפרה שהיא נתקלת לא פעם באמירות המצדיקות את הנאמר בחוק החרם. אופן התמודדותה עם אמירות אלו כלל לימוד מעמיק של הסוגיה, על מורכבותה, ועיבודו של תהליך זה למהלך פדגוגי,

¹⁴ גרינברג, מ. (1986). הסגולה והכח, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 15-16.

באמצעות הדרישה להכין מערך שיעור בנושא. באחד מן המערכים שהוגשו למרצה טענה אחת הסטודנטיות כי בבואה להורות את הטקסט, היא תדגיש את מקורו האלוהי של חוק החרם, וכן את פשרו והצדקתו על רקע התקופה: "ולמרות שהתורה מלמדת אותנו להיות מוסרים ורחמניים, לא יכלה התורה להעלים עין מהמצב הקיים ולכן ה' נתן הוראות למצב שבו היו חיים. אך כיום, שהמציאות השתנתה, אין אנו יכולים מיד להשליך את המציאות של פעם על ימנו ואת המצווה על ימנו. יכול להיות שכיום ה' רוצה שננהג בצורה שונה, שמתאימה לתקופה, או שלא, אך אסור לנו למהר להשליך את המציאות של פעם על היום אלא לנהוג בצורה שתעשה קידוש ה' במצבנו הקיים".

הפוטנציאל לחינוך ערכי הגלום בתכנית הלימודים לתנ"ך

הטקסט המקראי מזמן לנו עיסוק נרחב ופורה בסוגיית היחס אל ה"אחר": בריאת האדם בצלם אלוהים בספר בראשית מלמדת אותנו על מהותם המשותפת של כל בני האדם הנבראים ומכאן על גזירתו הכוללת של הדיבר השישי "לא תרצח"; סיפורה של הגר מצביע על צידודו של האל דווקא בשפחה המצרייה; קבצי החוקים בספרים ויקרא ודברים מגוננים על זכויותיהם של החלשים בחברה – הגר (שזוכה לזכויות חסרות תקדים במשפט המקראי),¹⁵ היתום והאלמנה – ודואגים לתנאי העסקתם של העבד והאמה, לאור הדרישה האלוהית החוזרת והנשנית מן העם "וְזָכַרְתָּ, כִּי-עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם" (דברים, כ"ד, 22). דוגמאות נוספות הן הצהרת כורש ויחסו חסר התקדים אל חופש הפולחן של נתיניו, וכן נבואותיהם של עמוס ישעיה וירמיה, הרואים בתיקון המידות המוסרי של העם כתנאי לקיום עבודת הפולחן, וקוראים לשמירה על זכויותיהם של החלשים בחברה.

דגש מיוחד בהוראה יש לשים דווקא על הטקסטים המקראיים שמעבירים מסרים גזעניים ואלימים, כמו למשל חוק החרם בספר דברים; בחינת יחסו של יהושע לעמי כנען בעת כיבוש הארץ; קנאותו של אליהו לאלוהים ופגיעתו בנביאי הבעל; רציחתו הפוליטית של גדליהו בן אחיקם בספר מלכים; וכן סירובם של שבי ציון לשתף את "צרי בנימין" ו"עם הארץ" בבניית בית המקדש בספר עזרא. כפי שטענה מגידוב: "לא פעם, דווקא מן הגישות שאינן מקבלות את האחר ומן הדיונים שמתעוררים בעקבותיהן, ניתן לגבש תפיסת עולם ערכית. דווקא אי

¹⁵ "דומני שאין עוד שיטה של משפט, לא בימי קדם ולא בימינו, היכולה להידמות, לעניין זכות הגר, זכות הזר והנוכרי אשר יושב בקרבנו, למשפט המקראי שלנו. לא זו בלבד שאנחנו מצווים ש'תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם ולגר הגר אתכם'... אלא לגר יש עוד מעין מעמד מיוחד במינו, הנובע מזכותו המיוחדת לאהבה, זכות המיועדת רק לו ולעשוקים ונרדפים הזקוקים משום כך, לדאגה ולהגנה יתירה". כהן, ח. (1988). זכויות אדם במקרא ובתלמוד. תל אביב: הוצאת משרד הביטחון, עמ' 42-43.

ההסכמה משמעותית לא פחות מאשר עיסוק בטקסטים שעם מסריהם קל יותר להזדהות. ניתן לומר שקל להסכים בתיאוריה ובדין הכיתתי עם היחס לחלש, כפי שהוא משתקף בחוק, אבל האם הסכמה גורפת כזו אכן מעצבת השקפת עולם? אולי התלמיד מרגיש צורך או לחץ לבטא מה שראוי וצריך ויפה להישמע...? דווקא הדיון, הוויכוח, ראיית עמדה במורכבותה יכולה לעורר למחשבה ולעצב עמדה מופנמת".¹⁶

המלצות להקניית כלים לחינוך לסובלנות בקרב הכשרות המורים

בירור וגיבוש עמדותיהם של הסטודנטים להוראת התנ"ך

יש לאפשר לסטודנטים בהכשרות מורים להוראת המקרא לברר ולגבש את תפיסת עולמם ביחס לטקסט המקראי, ולהפגיש אותם עם עמדות וגישות שונות ביחס לטקסט, לפוטנציאל הערכי הגלום בו ולדרכי הוראתו. יש למפות את הגישות הללו ולבחון היכן הסטודנטים ממקמים את עצמם ב"מפה" זו: האם הם רואים בו טקסט קדוש, היסטורי, לאומי או ספרותי וכד'.¹⁷ לאחר מכן יש לבחון את טיבן החינוכי של התפיסות הללו ואת הנגזרות הפדגוגיות שלהן: מהן האידאולוגיות המכוננות אותן, והאם הן עולות בקנה אחד עם מהותו של חינוך ערכי הומניסטי?

בירורה וגיבושה של תפיסת עולמו של הסטודנט ביחס לטקסט המקראי בטרם הפיכתו למורה לתנ"ך חשובה מאין כמוה, מכמה בחינות:

א. באמצעותה עשוי להיווצר חיבור אישי ייחודי בין הסטודנט לבין הטקסט המקראי, מה שעשוי לאפשר תהליך משמעותי יותר של לימוד הטקסט, המבוסס על עיון וביקורת.

ב. מודעותו של הסטודנט לאופן שבו תפיסת עולמו מעצבת את הוראתו בכיתה, תשקף עבורו את כובד האחריות המוטלת על כתפיו, בהיותו דמות חינוכית סמכותית, המציגה תפיסת עולם בפני תלמידיה ומעצבת את תפיסת עולמם (אם על דרך ההזדהות ואם על דרך המחלוקת).

¹⁶ מגידוב, ר. (2015). "סיכום ושינון או פרשנות ודיאלוג".

¹⁷ על מנת ליצור את "מפת" הגישות ביחס לטקסט המקראי ולהוראתו ראו למשל: אדר, צ. (1964). הערכים החינוכיים של התנ"ך, תל אביב: הוצאת ניומן; סכונפלד, י. (1979), "גישות לתנ"ך בחינוך בישראל", בתוך סימון, א. (עורך) המקרא ואנחנו, תל אביב: דביר, עמ' 179-191; בן נתן, ח. (1989). המקרא ואני: דרך אחרת להוראת מקרא, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד; ליבוביץ, נ. (1995). ללמוד וללמד תנ"ך: אסופת מאמרים, ירושלים: ספריית אלינר; זקוביץ, י. (1995). "ריחוק צורך קרבה", בתוך גלנדר ש. (עורך) מקרא וחינוך. קרית טבעון: מכללת אורנים, עמ' 7-16, סימון, א. (2002). בקש שלום ורדפהו. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד; אמית, י. (2004). "חקר המקרא בהוראת מקרא". עיונים בחינוך היהודי (ט), עמ' ק"א-ק"ג.

ג. מודעותו של הסטודנט לתפיסת עולמו ביחס לטקסט המקראי תסייע לו לערוך את ההבחנה שבין תפיסת עולמם של כותבי הטקסט לבין תפיסתו שלו, מה שיסייע לו בהוראתו של הספר בהקשר של רוח התקופה שבה נכתב. זאת, בייחוד סביב הדיון בבעייתיות העלולה לנבוע מערכים הגלומים בטקסט, שאינם עולים בקנה אחד עם הערכים שירצה לטפח בקרב תלמידיו.

ד. מודעותו של הסטודנט לתפיסת עולמו זו אף תסייע לו לערוך שיעורים משמעותיים בבית הספר, בשל ההבנה כי שיעורים אלו אינם מסתכמים בהעברת ידע דיסציפלינארי בלבד, אלא מהותם היא עיצוב זהות והשקפת עולם; שיעורים אלו יהיו בבחינת "שיעורים לחיים".

הקניית כלים לקריאה ביקורתית בטקסט המקראי

על הסטודנטים בהכשרות המורים השונות, ללא קשר לתפיסתם ולאמונתם האישית ביחס לטקסט המקראי ולמה שהוא מייצג עבורם, להכיר הן את עולם הפרשנות לגווניו והן את ספרות המחקר (המתעדכנת בכל עת) ביחס אליו, ולהבין את הנסיבות ההיסטוריות שלאורן הם חוברו. על בסיס אותו ידע יהיה ניתן להקנות כלים לקריאה ביקורתית של הטקסט במובן הבויאריני של ביקורת נדיבה, כזו אשר מאפשרת לבקר את הרעיונות הגלומים בטקסט מנקודת מבט עכשווית, מתוך מקום שאינו שיפוטי ביחס לזמנו, מתוך ההבנה שהביקורת מופעלת פנימה כלפי התרבות שלהם (הלומדים) – ה"בית"¹⁸.

קריאה מעין זו תאפשר גם העלאת שאלות נוקבות בנוגע לטיבן המוסרי של הדמויות המרכזיות ושל פועלן, ולהשלכותיו על עיצוב הנרטיב ההיסטורי של עם ישראל והאתוסים המכוננים אותו. במטרה להתמודד עם שאלות אלו יש לבחון באיזה אופן הטקסט המקראי בעצמו מתמודד עם ביקורת דומה (למשל הביקורת של הסופר המקראי על קנאותו של אליהו הנביא ושחיטת נביאי הבעל, הבאה לידי ביטוי בפיטוריו ובדרישת האל למנות לו מחליף, מל"ב, י"ט, 15-18), ובאיזה אופן הפרשנויות המאוחרות יותר מתמודדות עימה (למשל הסברם של חז"ל ובעקבותיהם הרמב"ם, לפיו צו החרם הופעל כנגד העמים שלא נענו לקריאתו של יהושע לשלום). כך יוכל הסטודנט להבין כי הטקסט המקראי מרובה פנים וכי הוא עצמו אינו הראשון שהעלה ביקורת ביחס לגיבורי התנ"ך, שכן אף סופרי המקרא, עורכיו ופרשניו העלו ביקורת כלפיהם, בלא שזו פגמה באמונתם בקדושתו. יתרה מכך – הסטודנט יבין כי העלאת השאלות והביקורת ביחס לכתובים עוברת כחוט השני במסורת היהודית, ובכך יוכל לראות עצמו כחלק מאותה מסורת וכאחראי להמשך קיומה. תהליך דומה יוכל הסטודנט

¹⁸ בויארין, ד. (1999). הבשר שברוח, שיח המיניות בתלמוד. תל אביב: עם עובד. עמ' 30.

להוביל בכיתות שבהן ילמד, ובכך יזמין אף את תלמידיו לקחת חלק במסורת המתהווה והמתפתחת.

אולם אין להותיר את תהליך הקריאה הביקורתית בתחומי עולם הפרשנות בלבד, בייחוד כשמדובר בסוגיות בעלות משמעות פוליטית בימינו. כך, בבואנו ללמד על כיבוש הארץ בספר יהושע, לא נוכל שלא להתייחס למחלוקת בחברה הישראלית בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני, ובבואנו ללמד על חוקי הגר והעבד, לא נוכל להתעלם מסוגיית הפליטים והעובדים הזרים בישראל. ראשיתו של דיון מעין זה בהצגת המורכבות ביחס לסוגיה הנידונה בטקסט עצמו, בפרשנות ובמחקר לאורך התקופות ועד ימינו, ומיצויו בנקיטת עמדה מוסרית, שתכליתה קידום וטיפוח ערכים הומניסטיים בקרב התלמידים. חשוב לקיים דיון כזה במסגרת הכשרת המורים כבתנאי "מעבדה" (במובן בקרה ועיבוד), בטרם התמודדותם של הסטודנטים עם סוגיות מורכבות ומאתגרות כאלו בבתי הספר.

הקניית כלים לפיתוח מתווה ערכי באמצעות הוראת הטקסט המקראי

הפוטנציאל החינוכי האדיר הגלום בתנ"ך נובע בראש ובראשונה מהיותו טקסט מרובה פנים: האדם הראשון של בראשית א' אינו זהה לאדם הראשון של בראשית ב', דוד של ספר שמואל אינו אותו דוד של ספר דברי הימים, האל הנוכח בגן עדן אינו זהה לאל הנעדר ממגילת אסתר, התנגדותם של עזרא ונחמיה לנישואי תערובת אינה עולה בקנה אחד עם מגילת רות, וכהנה וכהנה. על מנת שהסטודנט יוכל להפיק מהוראתו את "חומרי הגלם" הנחוצים לעיצוב תפיסת עולמם של תלמידיו, עליו לגלות בקיאות בטקסט המקראי ולהכיר את העמדות השונות הקיימות בו בנוגע לדמויות ולתימות המרכזיות. באופן זה יוכל לייצר שיח מעמיק ומפרה עם תלמידיו, כזה שיבליט את היותו של הטקסט רב פנים מחד, ואת היכולת של כל אחד מהתלמידים להזדהות עם אחד מפניו מאידך. במובן זה דווקא ביקורת המקרא, החותרת למיפוי הטקסט המקראי על מחבריו, מגמותיהם וזמנם, עשויה להוות אמצעי מתאים ביותר לחשיפת ריבוי פניו של הטקסט.

חשיפתו של הטקסט ככזה היא בעלת ערך רב עבור התלמיד בבית הספר הממלכתי, שעבורו הטקסט המקראי מנוכס בדרך כלל למגזר הדתי: בהדגשת ריבוי פניו, לא זו בלבד שיוכל להכיר בכך שגם בתפיסה דתית יכולות להיות גישות שונות ואף סותרות, אלא שאף אם הוא עצמו אינו משתייך למגזר זה, יוכל לראות את הטקסט כשלו ולהרגיש בו "בית". חשיפת הסטודנטים לפוטנציאל החינוכי הגלום בהנחותיה של ביקורת המקרא ביחס לריבוי

פניו של הטקסט, לצד היכרות מעמיקה עם פרשנויות מסורתיות שונות ואף סותרות, וכן קיום מפגשי לימוד עם סטודנטים להוראת תנ"ך במכללות דתיות, עשויים להביא לידי שיח משותף, שביכולתו לגשר בין המגזרים השונים, אשר ביום-יום נראה לעתים כי אין בהם מן המשותף.¹⁹

גדולתו השנייה של הטקסט המקראי בהקשר החינוכי היא חשיבותו האוניברסלית עבור הדתות השונות, ובייחוד עבור הנצרות והאסלאם, בעבר ובהווה. זאת, באמצעות עיון משווה בין הטקסט המקראי לבין הקוראן והברית החדשה בנוגע לתימות ולדמויות מקראיות דומיננטיות. דיון בדמותו של אליהו בגלגוליו ובחשיבותו בשלוש הדתות, למשל, המבוסס על לימוד טקסטואלי ומשלב גם התייחסויות מן האמנות, הספרות המוסיקה וכד',²⁰ עשוי לסייע בהדגשת המכנים המשותפים לבני הדתות השונות; על אלה נמנים, חשוב לציין, גם תלמידים שיושבים שבקרבתנו, ותפקידנו לתת גם להם את תחושת ה"בית" לה הם זכאים, מתוקף היותם חלק מן החברה הישראלית.

הדגשת החשיבות האוניברסלית של המקרא תתייחס בעיקר לקשר שבין היהדות לאסלאם, בשל הזיקה הגיאוגרפית שבין ישראל למדינות ערב ובשל הסכסוך המתמשך עם שכנינו והשוכנים בתוכנו – סוגיה שבנפשנו. יש להיעזר בהקשר זה בספרות המחקר ובמהלך ששרטטה בפנינו בנוגע לגיבושה של אמנות ישראל על רקע המזרח הקדום, להבנת הזיקה ההיסטורית בין ישראל למזרח הקדום, להשפעה ההדדית של התהוות דתות ותרבויות וכן להתגבשותו של הטקסט המקראי לאור כל אלה.

במהלך כזה גלום פוטנציאל חינוכי רב עוצמה, שביכולתו לערער על הדיכוטומיה השגורה שבין ה"אני" לבין ה"אחר", בין ה"אנחנו" לבין ה"הם", תוך הבנת מקומו של ה"אחר" בעיצובו של ה"אני" וההפך. אולם אין להותיר הבנה זו רק בתחומי העבר: חשוב לטפח את הזיקה בין ה"אני" ל"אחר" של ימינו – הערבי, שלעתים נתפס כ"אויב". לשם כך יש לייצר מפגשים – פרונטליים או מקוונים – המשותפים לסטודנטים להוראת התנ"ך ולסטודנטים ערבים להוראת האסלאם והקוראן. במפגשים אלו יש לעסוק בלימוד טקסטואלי משווה ובדיון לאורו, תוך הדגשת המכנים המשותפים ובחינת האופנים הפדגוגיים להעברתם הלאה לתלמידים משני המגזרים. זאת, תוך קיום מפגשים זהים בין תלמידים יהודים לתלמידים ערבים, שעניינם לימוד טקסטואלי ודיון הבוחן את המכנים המשותפים בין הדתות וכן את השאלות: עד כמה אנו מחויבים למסורת שממנה צמחנו? אילו מהערכים המכוננים אותה נרצה להמשיך ולאמץ

¹⁹ עוד על התנ"ך כעשוי לגשר על הפערים שבין דתיים לחילוניים ראו סכונפלד, י. (1979).

²⁰ בהקשר של הוראה בין-תחומית ביחס לסוגיות העוסקות ב"אחר" יש לציין את הקורס המתקיים במכללת לוינסקי בתל אביב, הבוחן סוגיות אלו מבעד לעולם המקרא, המוסיקה, הספרות והאמנות.

על מנת שנוכל לממש קיום פלורליסטי שוויוני והרמוני במדינת ישראל, ואילו מן הערכים נדחה, משום שהם מהווים מכשול בדרך לכך?

אחרית דבר

אסכם ואומר כי על מנת להקנות חינוך ערכי בכלל ולטפח חינוך לטובלנות בפרט במסגרת הוראת המקרא, יש בראש ובראשונה לבחון את מטרות הוראת המקצוע ולהגדירן מחדש, באופן שתכליתן תהיה מכוונת לכך. לאור מטרות מחודשות אלה יש לבחון את מדדי הערכת התלמידים, ובייחוד את בחינת הבגרות, המכוונת כיום בעיקר להישגיות אקדמית. כמו כן, יש להכשיר את המחנכים, המורים לתנ"ך, באופן שבו ישיגו ידע אקדמי נרחב ומעמיק: הן ברמת ידיעת הכתוב, פרשנותו, מחקרו וגישות חינוכיות לאורו, והן ברמה הערכית-פדגוגית, בהקניית כלים ל"תרגום" ידע זה למהלך חינוכי ערכי משמעותי בבתי הספר. וכפי שהיטיב לנסח בן ציון דינור כבר בשלהי שנות החמישים:

"בכל חינוך – ובייחוד בחינוך האזרחי – אסור לנו לשכוח את יסוד היסודות: 'בראשית היה האדם'. ואם אנו רוצים באמת ובתמים, שהאדם בישראל ימשיך מבחינה רוחנית ומוסרית את רציפותה התרבותית של ישראל, הרי עלינו לדעת, כי אין הדבר יכול לבוא בהיסח הדעת, כעניין של 'ממילא' כתוצאה מעצם העובדה שאנחנו הננו מדינה יהודית והשם שקראנו לעצמנו הוא 'מדינת ישראל'. עניין זה דורש עבודה מרובה ומאמצים מכוונים וראשית כל עלינו להעמיד לנו זאת למטרה ולשאוף לכך, שנהיה 'ישראל'. עלינו לשקוד על כך שכל המידות האופייניות שהיו 'סגולות ישראל', הקשורות והשזורות בכל הוויתנו התרבותית וההיסטורית, תהיינה שרויות בתוכנו, וראשית כל בבתי הספר. הכלל 'כן יעשה בישראל, וכן לא יעשה בישראל' - צריך להיות קו מנחה בחינוך של בית הספר, עקרון ויסוד".²¹

האגודה לזכויות האזרח בישראל
جمعية حقوق المواطن في إسرائيل
The Association for Civil Rights in Israel

זיור

²¹ דינור, ב. (1958). ערכים ודרכים: בעיות חינוך ותרבות בישראל. תל אביב: אורים. עמ' 55.

נספח מס' 1

מטרות הוראת התנ"ך בבתי הספר הממלכתיים

1. ידיעת המסופר במקרא והכרת התפישות הקיימות בו על ראשית העולם והאנושות ועל קורות עם ישראל למן תקופת האבות ועד שיבת ציון.
2. יצירת מודעות לאופיו של המקרא כמייצג מגוון של אמונות ודעות במורשת ישראל.
3. טיפוח היכולת להתמודד עם ריבוי דעות שונות ועם ערכים משתנים במקרא.
4. הכרת החברה המקראית, תרבותה וזיקתה לתרבויות המזרח הקדום.
5. הבנת מקומה של ארץ ישראל בספרות המקרא, הכרת אתריה, נופיה ועולם החי והצומח שבה והבנת הזיקה שבין העם לארצו.
6. הכרת סוגות בספרות המקרא, דרכי עיצובן ותרומתן להבעת מסריה.
7. פיתוח מיומנויות הנדרשות לעיון עצמאי במקרא ולהבנת הכתוב על משמעויותיו.
8. הכרת חשיבותו של המקרא בהתפתחות התרבות היהודית הישראלית והכללית.

נספח מס' 2

דוגמאות לפרקים מתכנית הלימודים למקרא המזמנים את העיסוק באחר על היבטיו השונים והמגוונים

הפוטנציאל התכני-פדגוגי הטמון בפרקים בנושא היחס לאחר; הפניה	הכיתה בה נלמדים	הכתובים (על פי סדר הופעתם במקרא)
בריאת האדם בצלם אלוהים ושוויון כל באי עולם בפניו: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23612	ב' י"ב	בראשית א'
קריאת פרשת מתן תורה על שם כהן מדייני וקבלת נהלי שיפוט על פי עצתו של כהן זה: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=22484	ג', ז',	שמות י"ח י"ט
סובלנות כלפי החלש בחוק המקראי וניסיון להשוואה מחזורית של מעמדות כלכליים באמצעות שמיטה ויובל: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23784 http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23603 http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=23761	י"א י"ב	ויקרא כ"ה 39-46 דברים ט"ו 1-12 + פרזבול, ויקרא י"ט 1-18, 32-37 דברים כ"ד 10-22 ויקרא כ"ה 8-23
הקושי ללמד את החוק המקראי "לא תחיה כל נשמה". לימוד גישות שונות במקרא ועמדות חז"ל בנושא היחס לעמי כנען פותח הכרת דרכי התייחסות נוספות כלפי אוכלוסייה המהווה איום. באתר תנ"ך ממלכת – מאמרים דידקטיים – דברים כ': http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/MikraMam/MaamarimHaashara/HovaHarchava.htm	ד' ח' י"א י"ב	דברים כ'
האם אנו סובלניים אל אויב ואובדנו – שירת דבורה במקרא ודרך עינו של חיים גורי: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23704	ד' ט'	שופטים ה'
נביא כועס, מלך מסכן ומכשפה – מהו יחסנו לכל אחד מהם לפני לימוד פרק כ"ח ומה יחסינו אליהם לאחר הלימוד: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23381	ה' ט'	שמ"א כ"ח
מלך פתוח וסובלן לתרבויות זרות כמנשה ומלך השואף לבדלנות כחזקיהו – מי עדיף? בעיני המקרא ובעינינו: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23783	י' י"א	מל"ב י"ח, כ"א
שוויון כל באי עולם בעיני ה' והכנסתם תחת כנפי החמלה. מי צודק – יונה או אלוהים? יעלה בקרוב לאתר תנ"ך ממלכת:	ו'	יונה

/http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/MikraMam/MaamarimHaashara/Yesodi		
מהם המניעים, הרווחים והמחירים שבחוסר הסובלנות אל האחר - סירובם של שבי ציון לשתף את "צרי יהודה ובנימין" ואת "עם הארץ" בבניין המקדש: http://mikranet.cet.ac.il/mikradidact/pages/item.asp?item=23192	י"א י"ב	עזרא ד'